

Натисніть тут, щоб

КУПИТИ КНИГУ НА САЙТІ

або

замовляйте по телефону:

(0352) 28-74-89, 51-11-41

(067) 350-18-70

(066) 727-17-62

Серія «Ім'я на обкладинці»

Випуск III

Петро Кралюк

**ДАНИЛО
ОСТРОЗЬКИЙ:
ОБРАЗ, ГАПТОВАНИЙ БІСЕРОМ**

УДК 82.09
ББК 94я44
К77

Серію «Ім'я на обкладинці»
засновано 2016 року.

Роман-реконструкція. Саме так можна означити біографію родоначальника славетної княжої династії Данила Острозького. Автор книги відновлює не тільки життєпис князя та історичне тло його епохи, але й принципи та прийоми роботи творців давньої української книжності. Додаткові можливості роздивитися епоху «Сутінків Середньовіччя» дає читачеві ретельно підібраний ілюстративний матеріал.

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина даного видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавця.*

ISBN978-966-10-4599-5 (серія)
ISBN978-966-10-4714-2

© Кралюк П.М., 2016
© Богдан, 2016

Переднє слово до читальника

Пересічний українець дещо знає про Столітню війну (1337–1453), яка велася між Англією та Францією. Про неї написана маса наукових книжок, художніх творів, зняті художні й документальні кінофільми. Особливо поталанило героїні цієї війни — Жанні д'Арк. Вона навіть стала символом незламної жінки.

Водночас українці, навіть достатньо освічені, практично нічого не знають про півстолітню війну на наших землях, яка велася одночасно із Столітньою війною — з 1340 р. по 1392 р. У горнилі цієї війни загинуло Руське князівство (чи королівство), яке можна вважати давньою Українською державою. І якщо Столітня війна визначила на тривалий час геополітичне «обличчя» Європи Західної, то згадана півстолітня війна визначила таке ж «обличчя» Європи Центрально-Східної.

Не без впливу російської історіографії в Україні поширена думка, ніби Руське князівство (у нас переважно вживається кабінетний термін Київська Русь) загинуло після нашестя татарського хана Батия, який у 1240 р. взяв Київ, і що давньоруська державна традиція ніби «перейшла» на північ-

но-східні землі Русі, т.зв. Залісся, де потім сформувалося Московське князівство.

Насправді ситуація виглядала інакше. Руське князівство збереглося на теренах нинішньої Правобережної України. До його складу ввійшли Волинь, Галичина й Поділля. Правитель цієї держави, князь Данило Романович, навіть отримав від Папи Римського королівську корону, що, до речі, свідчило про визнання цієї держави як суверенної політичної одиниці.

Зараз, правда, в нашій історіографії для позначення Руського королівства використовується термін Галицько-Волинське князівство, який нам «підкинула» москвофільська історіографія в другій половині XIX ст. Але такого терміну не існувало ні в XIII, ні в XIV ст. У автентичних документах того часу це державне утворення, як правило, іменувалося Руссю, Малою Руссю, Руським королівством чи князівством. І така назва відповідала тодішньому стану речей. Цю державу розглядали як продовження «старої» Русі з центром у Києві.

Зараз не будемо заглиблюватися в історичні реалії. Відзначимо лише, що в середині XIV ст. Руське королівство опинилося в стані кризи. Тут спрацювали як внутрішні чинники, так і зовнішні. У 1340 р. польський король Казимир Великий розпочав боротьбу за «руську спадщину». Гравцями в ній були Польща, Угорщина, Литва й Золота Орда. З перемінним успіхом війна за «руську

спадщину» тривала до 1392 року. Її результатом стала ліквідація Руського королівства, землі якого розібрали Польща й князі литовської династії Гедиміновичів. Останні зуміли створити життєздатний державний організм — Велике князівство Литовське, яке успадкувало чимало політичних і культурних традицій Русі. Наприклад, мовою державної комунікації в цьому князівстві була т.зв. мова руська, яка спиралася на книжну культуру Руського королівства.

На жаль, про війну за «руську спадщину» не збереглося жодних наших літописних свідчень. Чому склалася така ситуація — то вже окреме питання. Про події цієї війни переважно дізнаємося з польських, угорських, німецьких джерел, а також частково з пізніших литовських літописів.

Стереотипи російської історіографії, які й досі панують у нас, а також специфіка джерел знеохочують українських дослідників розглядати війну за «руську спадщину» і осмислювати її. Хоча та війна стала для Центрально-Східної Європи такою собі «точкою біфуркації», яка визначила історію цього регіону на віки вперед. У результаті цієї війни Польща відмовилася від польських земель Сілезії та Помор'я й почала здійснювати експансію на Схід — спочатку на Галичину, Волинь, а потім на інші українські землі. Ця війна посприяла остаточному оформленню Великого князівства Литовського, яке помітно розширило свої кордони за рахунок Русі, власне нинішніх українських земель.

Запропонований роман є не лише художнім твором, а й своєрідним дослідженням, яке висвітлює події війни за «руську спадщину». Його головний герой — реальний історичний персонаж. Це — князь Данило Острозький, останній представник монаршої династії Руського королівства, який відігравав помітну роль у цій війні. Про нього збереглися певні документальні свідчення. Автор твору намагався не відходити від історичних фактів. Правда, вдавався до «реконструкції свідчень», тобто створення «документів», які б не лише розповідали про героїв того часу, а й передавали «дух епохи». З цією метою, зокрема, використовувалися такі перлини давньоруської книжності, як збірник «Пчела», «Моління Данила Заточника», «Задонщина», повчання Феодосія Печерського, а також деякі інші твори і, звісно, автентичні документи. Сподіваюся, читач із розумінням поставиться до таких літературних експериментів.

З повагою — автор.

Коли я йшов до Костянтина, князя Острозького¹, пригадалися слова Проповідника: «Яка користь людині в усій праці її?..».

Князь багато потрудився на віку своєму. Йому вже восьмий десяток літ пішов.

Я теж — немолодий. Чимало за роки свої довелося побачити. Але князь більше бачив. І більше пережив.

«Щось недужим я став, Василю», — такими словами він зустрів мене.

Воно й не дивина. Вік дає знати про себе. А ще недавня смерть наймолодшого (і, певно, найулюбленішого) сина Олександра².

¹ Костянтин Острозький, у хрещенні — Василь (1526–1608). Один з найбагатших магнатів Великого князівства Литовського й Речі Посполитої. Засновник Острозької академії. На його кошти здійснене видання Острозької Біблії (1580–1581).

² Олександр Острозький (1570–1603), молодший син Василя-Костянтина Острозького. Дотримувався православного віросповідання. Його розглядали як майбутнього протектора православної церкви в Речі Посполитій. Помер при загадкових обставинах.

Дивно пішов із життя князь Олександр. Молодим іще був. Трохи більше тридцяти літ мав — як Ісус Христос.

Різне казали про його смерть. ...Зокрема, що допомогли князю з того світу піти.

Але хто, як?..

Не буду переповідати. Бо не відаю, як те діялося.

Ота смерть Олександра додала старому князю й сивини у волоссі, і рубців на серці.

«Рід приходить, і рід відходить, земля ж стоїть навіки». Ці слова промовив Костянтин. Теж, очевидно, про писання Проповідника думав.

А ще говорив таке: «Не знаю, скільки Бог уділить літ прожити мені. Та, певно, небагато. Щось я зробив у світі сім...».

«Не щось, князю, а багато. Дай Боже, аби інші стільки зробили», — то були мої слова.

«Це, Василю, як хто відміряє. Може, хтось похвалить. Скаже: «Багато». А хтось гудити буде. «Мало», — такий буде присуд його. Не дивуйся — на те й люди. Один Бог достеменно знає, чи багато ми содіяли, чи мало. І скільки добра вчинили, а скільки зла».

«Василю, — говорив далі князь, — кожному Бог дав призначення. А призначення твоє кн-

ги писати. Колись я загадав написати тобі відповідь на писання Скаржині й Гербестові. І ти написав зело мудру «Книжицю»³, якою й до сьогодні користаються. Кажуть: ніхто в нас до тебе так уміло не богословствував. І після тебе також...».

О князю, подумалося мені, хвалиш ти зараз мене. Але ж не так просто з тою «Книжицею» було. При дворі Острозькому в часи минулії великим чоловіком покійний Герасим із Смотрича⁴ був. Ти, князю, всіляко протегував чоловікові цьому. Вважав: він великою книжною

³ У 1588 р. на замовлення князя Василя-Костянтина Острозького Василь Суразький написав «Книжицю» (в шести розділах), більш відома як «Про істинну православну віру». Це була полемічна відповідь на книги єзуїтських авторів Петра Скарги й Бенедикта Гербеста. «Книжиця» Суразького з якихось причин була надрукована лише через десять літ після її написання. Про самого Василя Суразького відомо мало. Вважається, що він керував Суразькою фундацією, створеною князем Василем-Костянтином для фінансування Острозького шпиталю, церкви Святої Трійці та Острозької академії.

⁴ Герасим Смотрицький (?–1594) — писар у Кам'янці-Подільському, який перейшов на службу до князя Василя-Костянтина Острозького. Готував до друку Острозьку Біблію. Автор полемічного твору «Ключ царства небесного» (1587).

умієнтністю наділений. Бо колись у Кам'янці на Поділлі писарем був.

Герасим і Біблію укладав, яку Іван Федорович⁵ потім у Острозі видав, і передмови до неї писав. Мене теж долучили до укладання сеї книги книг. Я не раз говорив Герасиму, що не можна слідувати за тією рукописною Біблією, яка нам із Москви привезена була⁶. Мова в ній не така, як наша. Герасим же мені казав, ніби та Біблія ще за часів Володимира укладена. Тому не слід відступати від неї. Одного разу я не витримав і нагадав слова Павла-апостола:

«...як прийду я до вас, браття, і до вас говоритиму чужою мовою, який вам пожиток зроблю?... Бо коли сурма звук невизначний дає, — хто до бою готовитись буде?

Так і ви, коли мовою не подасте зрозумілого слова, що скажете? Ви говоритимете на вітер!

⁵ Мається на увазі Іван Федоров (?–1583) — відомий український, білоруський та російський друкар. В українських документах, як правило, фігурував під прізвиськом «Федорович».

⁶ Йдеться про т.зв. Геннадієвську Біблію, укладену в Новгороді в 1499 р. Один із рукописних примірників цієї Біблії був привезений із Москви в Острог і використовувався при укладанні Острозької Біблії.

І коли я не знатиму значення слів, то буду чужинцем промовцеві, й промовець чужинцем мені...

Бо коли я молюся чужою мовою, то молиться дух мій, а мій розум без плоду!»

Герасим неприємно зирнув на мене й промовив: «Занадто розумним ти єсмь».

Після цього мене від укладення Біблії відсторонили. Наговорив щось Герасим князю Острозькому. І потрапив я у немилість.

Тривало то літ немало. У той час побачила світ Біблія. Цією книгою князь Костянтин Острозький дав достойну відповідь езуїту Петру Скарзі, який писав, що словенська мова — недолуга. Нею ні в церкві доладно молитися не можна, ні в школах навчатися, ні богословствувати. Та цього було мало. Треба було написати словенською мовою твір богословський, який би не поступався ні Скаржиним писанням, ні писанням Бенедикта Гербеста, який до Скарги прилучився, нападаючи на нашу церкву східну. І наказав тоді князь Герасиму написати відповідь на книги езуїтські.

Та Герасим чоловіком лінивим був. І не стільки він Біблію укладав, скільки підручні його. Сам же він часто просто переписував із тої Біблії, яку з Москви привезли. Так і з відповіддю на пи-

сання Скаржині й Герберстові вийшло. Довго писав він, а потім уродив маленьку книжицю в двох розділах. Один розділ — «Ключ царства небесного», другий — «Календар римський новий». І все. З такою книжницею зі Скаржини й Герберстовими писаннями змагатися — все одно, що голому проти оружного рицаря ставати. Розумів то князь. Тоді згадав про мене. І сказав, щоб я велику книжницю написав, де би я всі Скаржині й Герберстові доводи позбивав.

Отак появилася моя «Книжиця» в шести розділах. Та позаздрив мені Герасим. Нашиптував князю, аби творіння моє в друк не пускали. Іноді видається мені, що ми самі себе більше губимо, ніж вороги наші. Лише через десять літ по написанню моє писання до друкарського верстату дійшло — коли вже Герасим із життя пішов.

Тепер князь Костянтин хвалить творіння моє. І не лише він.

Ні, я зла на князя не тримаю. Та й чого маю тримати? Хоча книгу мою і не надрукував він своєчасно, зате добре віддячив — урядником суразьким мене зробив. Керував я великою матністю, доходи від якої йшли і на шпиталь острозький, і на острозьку церкву Святої

Трійці, і на академію Острозьку. Зажив я тоді вільготно.

Певно, кожен чоловік за труд свій великий рано чи пізно віддяку отримає. Ось я й отримав...

Князь знову згадав про «Книжицю». Що ж є тому причиною?

Певно, знову хоче, щоб я йому щось написав. Але ж у нього зараз писарчуків доволі. І син покійного Герасима — Максим. Правда, він далеко звідси. Але коли треба — то повернеться. А ще є Ісакій, якого князь ігуменом багатого Троїцького монастиря в Дермані зробив. Там же, у монастирі в Дермані, мають добрі хліби духовні Кипріан, а також Даміан⁷ — брат бунтівливого Наливайка. Всі вони люди вчені й умілі.

«Як Сураж і ключ Суразький?» — ніби так, між іншим, запитав князь. Звісно, знав він, що у тій маєтності діється. А запитав, бо нагадати хотів: я ж тобі, Василю, добрий уряд дав. А ще ніби говорив князь таке: ти, звісно, цей уряд заслужив, але ж скільки часу відтоді минуло...

⁷ Тут називаються діячі Дерманського релігійно-культурного осередку, який діяв у 1602–1605 рр. і який був під опікою князя Василя-Костянтина Острозького.

«Все є добре», — одказав я князеві.

«Добре...» — перебуваючи в задумі, повторив Костянтин.

І продовжив говорити: «Ліниві ми єсьмь. Зовсім свою старину занехаяли. Не знаємо про діяння предків наших. Живемо днем сьогоднішнім. А те, що діялося вчора, вже й забули. Але чого варті ми без старини? Без тих коренів наших, на яких ми зростали й сили набиралися?»

То все так. Але для чого говорив це князь?

«Хочу знати про предків своїх. Хто з них перший сів тут, на Острозі? Кажуть, князь Данило. Так польські хроністи писали. А ще вони писали, ніби цей князь був правнуком славного короля Данила. Може, то й правда. Якби хтось розізнав і написав...»

Князь прискіпливо глянув на мене.

«Візьмешся за це, Василю? — запитав. — Бо не знаю, хто, окрім тебе, міг би таке зробити».

Щось відає про мене князь. Мусить відати.

Я тоді ще молодим був. Тільки по школах закінчив учитися. Але мав уже славу книжника. Настоятель монастиря святого Миколая

в Обичі⁸, отець Мелетій, попросив мене розібрати книги, які були в обителі. А їх багато було. Траплялися й на пергаменті писані. Нині вже таких ніхто не замовляє. Пишуть на папері. А то й друкують.

Але друкована книга — не така, як пером писана. А якщо ще книга писана на пергаменті. І з малюнками. То — краса невимовная!

Говорив мені отець Мелетій:

«Монастир наш давній. Ніхто й не пам'ятає, коли заклали його. Може, літ двісті, а може, й раніше. Оповідують, правда, що фундатором обителі був князь Данило. Але що то за князь? Одні кажуть: той, який хотів собі Галич здобути і битву мав з уграми недалеко звідси, під Шумськом. Інші кажуть: не так. І що той Данило був князем Острозьким. Мав він свою печатку і до грамот прикладав. Може, знайдеш такі грамоти серед наших книг монастирських. А ще розказують, ніби Данило Острозький повелів, аби покровителем небесним наш монастир мав святого Миколая, як і церква, збудована ним у Острозі. Дасть Бог, знайдеш грамоти на монастир наш. А якщо не

⁸ У селі Обич (нині село Шумського району Тернопільської області) існував старовинний монастир, спалений татарами на початку XVII ст.

грамоти, то записи фундаційні в книгах стародавніх. Дуже потрібно се є».

У час той на володіння обителі святого Миколая кинули оком пани Боговитини, які мали землі і в Обичі, і в селах околичних. Все їм мало було.

Але хіба панам заможним достатньо добр буває? Вони ж не ченці, що мають малим вдоволятися. Хоча й ченці загребуці трапляються. Бо ж серед них не лише святі — а й грішників є чимало.

Отець Мелетій хотів оборонити володіння свого монастиря. Писав скарги й митрополиту, і королю. Правда, чи багато важила скарга, в якій не було підтверджень фундаційних? Тому настоятель хотів, щоб я знайшов такі підтвердження.

І я знайшов!

Не була це грамота фундаційна. Але те, що в мої руки потрапило, важило, може, більше, ніж грамота.

Знайдене мною отець Мелетій показав Боговитинам. І вони дали спокій монастирю.

Як це було давно!..

У той час, коли я оте пригадував, князь Костянтин дивився на мене — ніби намагався дізнатися, про що я думаю.

«Чому мовчиш? — запитав мене.— Напишеш книгу про першого князя Острозького та інших предків моїх?»

«Нелегко це буде»,— відказав я. Хоча, на правду, трохи злукавив. Я ж знав про Літописець Симеона...

«Скажи, що потрібно тобі?» — запитав князь.

«Що потрібно? Певно, спокій»,— була моя відповідь.

«То їдь у Дермань, у монастир. Там спокійно, гарно. І вчені люди в тій обителі є».

«Не треба мені в Дермань. Поїду до себе, в Сураж. А звітки рукою подати — в Обич. Там теж монастир. І дуже старинні книги в нім. Це ж обитель, князем Данилом фундована».

«Їдь...» — то було благословення від старого князя.

І я поїхав.

Спочатку — в Сураж.

Уже минала зима. Дні ставали більшими. Пригрівало сонечко й танув сніг. Струмочки бігли з пагорбів суразьких і стікалися до річки Вілїї, яка прудко несла води свої. Ще було сіро. Деревя стояли голі. Але мине небагато часу — зазеленіє трава, з'явиться на деревах листя.

І тишитимуть око своєю зеленню ліси, що оточують містечко.

Веселіше стане!

Але веселіє то — для молодих. Біля мене двоє хлопців — юнаків безвусих. Хай веселить їх весна. А мене? Я вже навеселився за роки свої.

Хлопців забрав я з академії Острозької. Досить їм на лавицях шкільних штани протира-ти. Більше вже не навчатися. Самі вже вчать учнів молодших.

Одного звати Іваном, із роду Домбровських. Жвавий хлопець, меткий. І на вид — гарний. Не одна, певно, дівка на нього заглядалася. Добре вивчив він мову латинську. Може, в краї захід-ні подасться, щоб далі вчити її.

Другий, Максим Новак, не такий. Він — спо-кійніший, розважливіший. Ніби щось ховає в собі. І на вид непоказний. Латина мало його цікавить. Зате вмілий він у письмі нашим слов'янським і в мові грецькій.

Хлопці потрібні мені, щоб розібрати книги в монастирі святого Миколая в Обичі. Там їх багато.

Пару днів я перебув у Суражі, де залагодив справи свої урядницькі. Попризначав людей, щоб керували за мене. Сказав: «Мене довго не

буде — маю одну важну справу зробити для нашого світлого князя».

І тоді з Іваном та Максимом рушив до Обичі. Перед тим повідомив через гінця отця-настоятеля, що прибудемо до нього. І щоб він нам келії приготував.

Ігуменом у цій обителі далі лишався Мелетій, котрому я колись знайшов свідчення, що його монастир Данило Острозький заснував. Багато вже літ Мелетій мав. Певно, як і князь Костянтин.

Коли я зі своїми хлопцями ступив на подвір'я монастирське, настоятель нас радо зустрів. Запитав, що привело нас сюди.

«Книги», — була моя відповідь.

«Книги? — подивувався Мелетій. — Але ж у молоді роки ти їх усіх розібрав».

«Знову розбирати буду».

«Навіщо?»

«Потреба є така».

«Потреба?» Й питання світилося в очах настоятеля.

«Так, отче, — говорив я. — Багато речей у сім світі потребою породжені. Без потреби ми не засіваємо поля, не годуємо худобу, і хат не будуємо, ні градусів, ні замків... Наказав мені князь

Костянтин Острозький знайти децю в книгах монастиря твого. У вас книгозбірня велика».

«Якщо то потрібно для князя Костянтина, оборонця віри нашої, і для тебе, Василю, то я і ченці мої готові служити».

«От і добре. Прийміть також цих отроків, — показав я на хлопців, — вони допомагати-муть мені».

Ігумен постарався. Дали нам добрі келії, де ми поклали речі свої. Зрештою, в монастирі, який чималеньким був, вільних келій вистачало.

Жалівся ігумен, що в його обитель зараз неохоче чернеці йдуть. Бо що таке Обич? Село, серед інших волинських сіл загублене. Немає тут життя ситного. Та й одноманітне все...

«Це якраз те, що потрібно мені, — говорив я Мелетію. — Може, хіба хлопцям моїм не сподобається. Але нічого. Звикнуть. Вони — книжники».

Тут, у Обичі, я спізнав чар книг. То був для мене якийсь інший світ. Не світ наших турбот повсякденних — коли переймаєшся тим, щоб здобути хліб насущний.

Були у книгозбірні монастирській творіння Василія Великого, Іоанна Дамаскіна, але найбільше уподобав я писання Діонісія Ареопагі-

та⁹, учня Павла-апостола. Діонісій був філософ над філософами і богослов превисокий.

У книгозбірні монастирській, як і в часи минулії, лежали його книги. Я взяв одну з них, розкрив і прочитав голосно:

«Благу Причину всього можна висловити словами багатьма й небагатьма, але також повною відсутністю слів. Насправді, щоб її висловити немає ні слів, ні розуміння, бо вона стоїть над усім. А якщо і являється, то лише тим, хто переміг усе нечисте й чисте, піднявся на вершину святую, залишивши позаду всі божественні світила й звуки призивні, всі слова й розмисли, проникнувши через туманні перепони туди, де, як гласить Писання, царює Той, хто вище за всіх».

Мої хлопці слухали читане уважно. Коли я закрив книгу, Іван проронив: *«То наше пізнання — нічого не варте? Живеш на цій землі — і не відаєш заради чого».*

⁹ Тут названі отці Східної церкви, християнські неоплатоніки, твори яких використовував Василь Суразький у своїй «Книжиці». Особливо високо він цінував твори Псевдо-Діонісія Ареопагіта.

Я ж мовчки узяв ще одну книгу, де був Гімн Симеона Нового Богослова¹⁰ про віднайдення божественного світла. І прочитав їм:

*«Піднімається, як птиця,
Ум мій швидкий.
Він бажає
Причаститись
Сили явленого світла.
Але ж ціль ума — не тварна.
Ум не може шлях звершити
За межу,
Де нествориме.
Він на небеса злітає
І пронизує безодні,
Межі світу ум проходить.
Та даремно.
Все — творіння.
І мета така далека.
Хоч це є і труд великий,
Заглиблююсь я у себе.
Й бачу в серці світло жданне».*
Опісля цього, я ще мовив таке:

¹⁰ Симеон Новий Богослов (949–1022) — один з трьох святих Східної церкви, який отримав титул «Богослова». Відомий, зокрема, як автор духовних гімнів, написаних у містичному дусі. Вважається одним із представників ісихазму.

«Світло жданне... Іноді мені здавалося, що я його знаходжу в книгах. І хай книги — тварні. І пергамент, папір — це матерія. І букви на ньому — так само. І мальовидла. Але за цим тварним — душі людей.

Їхні тіла давно вже земля прийняла. Та нетварні частинки душі лишилися в писаннях. Видаються мені ті частинки світлячками. Чи крупинками бісеру, які радують око різними барвами».

На цьому скінчився наш перший день перебування в монастирі святого Миколая. Мав наступити день другий, третій... І так багато днів, допоки ми не закінчимо діло те, яке закавав мені князь Костянтин зробити.

Другого дня Максим віднайшов книгу «Бісер» і приніс мені. У часи минулі, коли я працював у монастирській книгозбірні, то не зауважив її. Чи, може, цієї книги тоді не було — а з'явилася вона пізніше.